

5

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

1.1 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

— ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN HATIRASINA ARMAĞAN —

Müdür—Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD—V
CÜZ—1-4
1973

5-6

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İstanbul - 1973

Kültegin Anıtına dair Bazı Notlar

Tuncer BAYKARA
(Erzurum)

Türklerin tarihî ve edebî en büyük yâdigarları, çoğunlukla Orhun nehri kıyılarında bulunuyor. Bu sahalara kutsal Türk vatan toprağı olarak tarihin en eski çağlarından onuncu yüzyıla kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Bu bakımdan bu yöreler, Türk tarihi için son derece önemlidir. Bu önem, sadece siyâsî veya Türk dili ve edebiyatı açısından olmayıp, millî kültür-tarihimiz bakımından da bahis konusudur. Son seksen yıldan beri çeşitli âlimler tarafından sık sık ziyaret edilen bu yöre, son yıllarda arkeolojik kazılara da sahne olmaktadır. Kültegin ve Tonyukuk anıtları, 15 yıl kadar önce kazılmışlardı. Burada, kazıların ortaya koyduğu ilk neticeler hakkında, özellikle Kültegin anıtı hakkında bazı noktalara temas etmek istiyoruz.

Lumir Jisl'in başkanlığında bir müşterek Çek-Moğol arkeoloji heyeti, 1958 ve sonraki yıllarda Orhun nehri yakınlarında, Göktürklerden kalmış olan anıtların bulunduğu yerlerde kazılar yapmıştır. L. Jisl, ilk kazı neticelerini ortaya koyan makalesinde¹ herşeyi umumiyetle Çin kültür unsurlarına göre izah etmek eğilimindedir. Adı geçen makalesinde Türklere has bir kültür hususiyeti olarak zikredilen birşey görülmemektedir. Ona göre anıt-kurgan tamamen Çinli ustaların eseridir ve tabii ki buna Türklerin katkıları olmamıştır². Anıtın inşaatında Çinli ustaların geldiğini, Çin kaynaklarının yanında, bizzat Göktürk kitâbeleri de söyler: «Çin Kağanı'ndan resimci (bedizci) getirdim resimlettim. Benim sözümü kır-

1 Lumir Jisl, «Kül-tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları», *Bel-leten*, XXVII/107 (1963), s. 387-410.

2 L. Jisl'e göre bu vakıa, bilhassa inşaatta kullanılan mimarî ölçü birimi ile desteklenmektedir. Gerçi binada verilen ölçüler, arşın şâyet 68 sm kabul edilirse, Kaşgarlı'da bahsedilen Türk arşını «ç1ğ» a da uyuyor. Ancak «ç1ğ» da çince «chih» kelimesinden gelmiş olmalıdır (*Drevnet-yürkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 147). «Çi» adlı uzunluk ölçüsü, o çağlarda T'ang Chi'nin teşbitine göre 35,81 sm uzunluğunda idi. Prof. Z.V. Togan'a göre Kaşgarlı çağında Bağdad arşını 51,8 sm olduğundan, «ç1ğ»ın uzunluğu da «ç1» kadar (34,6 sm) çıkıyor.

madı. Çin Kağanı maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe (bark) yaptırıldı. İçine dışına resim vurdurdum. Taş yontturdum»³. Çinden gelenler, ressam, hakkâk ve diğer sanatkârlar olmalıdır. Ancak, aşağıda zikredeceğimiz hususiyetler onların eseri olmasa gerek. Hâfirler bu noktaları herhalde ihmal etmişlerdir veyâ fazla önemsememişlerdir.

1. Türk kurganlarında, umumiyetle dörtgen şekil hâkimdir. Gerçi bu hususiyet daha çok Çin kültürüne ait bir özellik olarak kabul edilir. Buna rağmen, kurganlarda böyle şekiller Türklere has olarak da görülmektedir. Şimdiki Kazakistan ve Ortaasya Türk ülkelerinde, tarihin pek eski çağlarından beri heyeti umumiyesiyle dörtgen olan kurganlar vardır. Kurgan çokluk bir tepecik-höyükten ibâret olsa bile, umumî şeklini dörtgen yapacak tarzda etrafına eklentiler veyâ başka inşaat yapıyordu. Bunların başlıcası ise hendek ve duvardır.

Kültegin külliyesini⁴ de bir hendek çevreler. Hâfirlerin ifâdesine göre Kültegin anıt-mâbedini⁵ bütün tesisleriyle birlikte içine alan hendek «sanıldığından daha muazzamdı». Hendeğin derinliği 2 m. kadar olup, tabanda 120-170 sm. olan genişliği, yukarda 6 m. ye ulaşıyordu. Bu hendek, bütün tesislerin bulunduğu sahayı dikdörtgen şeklinde çevreliyordu. Böylece anıt-kurgan'ın umumî şeklinin dörtgen olduğunu tâyin edebiliyoruz. Hendek boyunca, iç tarafta bir de duvar bulunuyordu. Zaten hendekten çıkan toprak, kerpiç yapılarak veyâ sıkıştırılarak bu duvarın yapımında kullanılıyordu. Bu hususiyet de Ortaasya Türk ülkelerinin tarihinde yaygındır⁶.

Yukarıda da dediğimiz gibi, Türk ülkelerinde hendekle dörtgen şekli verilmiş kurganlara hayli raslıyoruz. Bunlar içinde Hakasya'daki bir kurgan bilhassa zikredilmeye değer (Bakınız şekil: 1). Günümüzde de bir Türk ülkesi kabul edilen⁷ Hakasya'da, Znamenka köyünün güneyinde olan bu kurgan, dikdörtgen şeklinde ve aslî yönler istikametindedir. Uzun tarafı, doğu-batı doğrultusunda olmak üzere, 30 x 40 m. boyutlarında idi. Ortaça herhalde bir mezar tepeciği bulunan kurganın girişi de, doğu yönündeki hendeğin tam ortasındadır. İç tarafında, hendeği, şimdilerde belirsizleşen bir duvar da çevrelemektedir. Görülüyor ki, kurgan Kültegin külliyesi'nin pek küçük bir benzeridir veyâ ön tipidir. Muhtemelen bu kurganın doğu yönünde, girişin yanında balballar ve iki sıra taş da vardı. Lâkin bu hususta bilgimiz yoktur.

Dörtgen şekilli kurganlar sadece bu sahaya mahsus değildir. Batı Türkistan'

3 Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936, I, s. 28, 58; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul 1970, s. 3, 34.

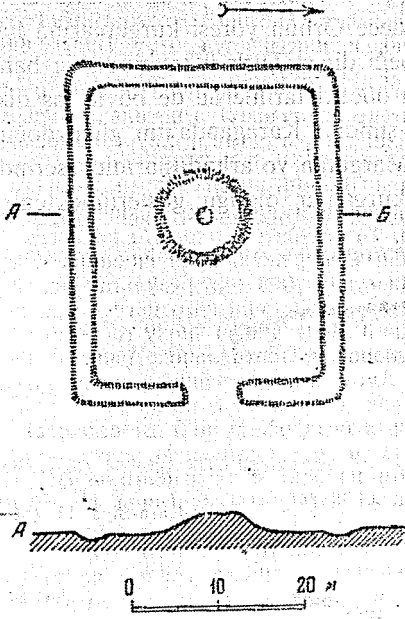
4 Bu kelime, kompleks tâbiri yerine kullanıldı.

5 «anıt-mâbed» yerine «anıt-kurgan» daha doğru olsa gerek.

6 A.N. Bernştam, «Osnovnye etapy istorii kultury Semireçya i Tyan-şanya», *Sovetskaya Arxeologiya*, XI (1949) s. 337-384.

7 *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I (1959), s. 4 (J. Benzing).

daki Karatav yöresinde, A.N. Bernştam⁸ ve V.A. Lavrov⁹'un dörtgen şekilli Türk şehirlerinin öntipi olabilecek bir örnek olarak zikrettikleri kurganın benzerleri pek çoktur. Diğer taraftan Tuva yöresindeki kurganların dörtgen bir hendekle çevrildiği zikrediliyor¹⁰. Yenisey Kırgızları ülkesinde de aynı hâl müşâhede edilmektedir¹¹. Kısaca, Türk anıt-kurganlarında dörtgen şekil hâkim olduğu için, Kültegin anıt-kurganı da böyle yapılmıştır.

(Şekil — 1)

Hakasya Kurganı (MİA, 24'den)

2. Hâfirler, anıt-kurganın girişinin doğu yönünde olduğunu bilhassa beliriyorlar. Doğu, Türkler'in kutsal yönüdür ve bu hususiyet, bilhassa Göktürkler çağında tam olarak yaşamıştır¹². Doğu, gökyüzüne bağlı Türk inanışında hayatın kaynağı kabul edilen güneşin doğduğu yerdir ve bu bakımdan «Gün doğusu» hürmet ve saygı ile zikredilir. Doğu yönünün Türkler arasında kutsallığı, İslâmiyetin

8 A.N. Bernştam, bk. 6. nottaki eser.

9 V.A. Lavrov, *Gradostritel'naya kultura Sredney Azii*, Moskva 1950, s. 24.

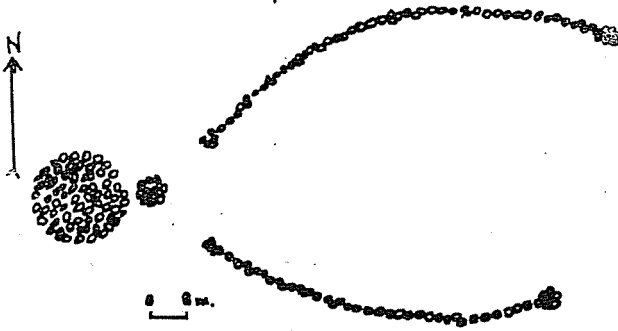
10 Abdülkadir İnan / A.N. Graç, *Tuva'da taş-balbailar*, *Türk Kültürü*, 47 (Eylül 1966) s. 146-150.

11 *Po Sledam Drevnix Kul'tur*, Moskva, 1954, s. 207-208.

12 Ortaasya kavimlerinin yön hususiyetleri için bk. Wladyslaw Kotwicz, «*Sur les modes d'orientation en Asie Central*», *Rocznik Orientalistyczny*, V (1927), Lwow, 1929, s. 68-91. Ayrıca bk. V.V. Barthoid (A. İnan), «*Türklerde ve Moğollarda Defin Merâsimi Meselesine Dâir*», *Bel-leten*, XI/43 (1947) s. 515-539. Burada yön ve renk hususiyetlerine temas etmiyoruz.

Türkleri Kâbe istikametine yöneltmesine kadar sâbit kalmıştır. Diğer komşu ülkelerde, bilhassa Türkler'e büyük kültürel tesirlerinden bahsedilebilecek olan Çin'de, kutsal yön asla doğu olmamıştır. Keza, Moğollar'da da yön, Türklerinki kadar belirli olarak doğuda olmadı¹³. Türk kutsal yönüne açılan bir anıt-kurgan nasıl Türk inancına göre yapılmışsa, yapan ustalar sadece Çinliler olmasa gerek.

3. Kültegin anıt-kurganındaki Türk, belki daha doğru bir tâbirle bozkır geleneklerinden birisi, doğu yönündeki giriş kapısının iki yanında bulunan uzun iki taş dizisidir. Böyle uzun taş dizileri, sadece Orhun yöresi kurganlarına has olmayıp, Türklerle meskûn olduğu tarihen belli diğer Türk ülkelerinde de bahiskenusudur. Kazakistan ortalarında, Milâddan önceki tarihlerde de böyle taş dizilerine bol olarak rastlanıyor. Bunlar bilhassa şimdiki Karaganda'nın güneydoğu kısmında hayli çoktur (Bk. Şekil : 2). A. X. Margulan ve arkadaşlarının eserindeki¹⁴ haritada, Kazakistan'da 51 yerde böyle kurganlar olduğu gösterilmektedir. Bu husustaki malzeme hayli çoktur.

(Şekil — 2)
Kara-Biye 15 (M.K.
Kadırbayev'den).

Kazakistan yöresindeki böyle kurganları inceleyen tetkikçiler, bunları umumiyetle erken göçebe çağına tarihlüyorlar. Ayrıca bunların da birer anıt-kurgan olduğu kesinlikle anlaşılıyor¹⁵. Tetkikçiler bunları hep erken göçebe çağı olarak kabul ediyorlar. Hattâ tarihlendirme yaparken, böyle kurganlar, bronz çağına ait

13 W. Kotwicz, aynı eser; Türk ve Moğollarda kapı ve yazıt yerinin farklı oluşunun bir misâli için bk. Yöngsiyebü Rinçen, «L'Inscription Sinomongole de la stèle en l'honneur de Môngke Qagan», CAJ, IV (1958-1959), s. 130-143. 135. sahifede verilen plânda alttaki dörtgen ve kapısı doğuya açılan yapı, ki Rinçen türk veya moğol menşeli olacağını söyler, Türk eseridir. Kapısının doğu hizasında iki dairevi kalıntı dikkati çekiyor; Halbuki Moğolca yazıt, Moğol ordugahının güney yönündeki kapının yanındadır.

14 A.X. Margulan — K.A. Akişev — M. K. Kadırbayev — A.M. Orazbayev, *Drevnyaya Kul'tura Tsentral'nogo Kazaxstana*, Alma-Ata 1966, s. 308, res. 1.

15 M.K. Kadırbayev, «Pamyatniki rannix koçevnikov Tsentral'nogo Kazaxstana», *Trudi Instituta Istorii, Arxeologii i Etnografii*, VII, Arxeologii, 1959, s. 162-203.

kabul ettikleri kurganlar arasında bile olsa, böylelerini o çağa kadar çıkarmıyorlar. Meselâ A.M. Orazbayev'in incelediği Elşibek'deki 121 kurgandan 120'si bronz çağına tarihlenmiş, sadece birisi böyle taş diziler ihtiva ettiği için, Orazbayev tarafından erken göçebe çağı olarak nitelendirilmiştir¹⁶. Fakat herhalde bu kurganı da, diğerleri ile birlikte mütelâa etmek imkânı olsa gerek. Kadirbayev ise, böyle taş dizili kurganları M.Ö. V.-III. yüzyıllara tarihliyor.

Kazakistan sahasındaki böyle kurganları tetkik eden M. K. Kadirbayev'den öğreniyoruz ki, büyük boyutlu anıt-kurganlar genellikle M.Ö. VII-III. yüzyıllar arasında görülmektedir. Kurgan tepeciklerinin çapı takriben 20 m. olup, yükseklikleri de 2-3. m. ye ulaşıyor. Hattâ bazıları iki katlı da oluyor (Meselâ Karabiye'deki 1. kurgan). Doğuya doğru uzanan ve iki üç sıra yassı taşlarla teşkil edilen diziler, uçlarında 2-3 m. çapında dairevî alçak taş yığınları ihtiva ediyorlar. Bu taş dizilerinin uzunlukları 20 m. den 500 m. ye kadar değişiyor. Ölçüleri verilen bütün taş dizilerinde, kuzeydeki dizi, güney taraftakinden daha uzundur. Meselâ Elşibek : kuzey 40, güney 34 m.; Karabiye 1 : kuzey 130, güney 120 m.; Karabiye 15 : kuzey 89, güney 76; Egiz-koytas : kuzey 125, güney 120 vs). Bu kurganlar, sadece muharip erkekler için değil, aynı zamanda kadın ve çocuklar için de böyle idi. Meselâ Kanattas 19 kurganı, bir kadın ve iki çocuğunu ihtiva ediyor.

Hernekadar Çin mezarlarında da buna benzer taş dizileri olmakla berâber, Kazakistan sahası göçebelerinde bu gelenek, milâddan önceki çağlardan beri yaşıyordu. Buradaki göçebe beylerinde ve ileri gelenlerin mezarlarında 500 m. ye kadar çıkan bu taş dizilerinin, Kültegin'e ait olanında 3 km. yi bulması tabîi sayılmalıdır. Nitekim Tonyukuk anıt-kurganında da 1962'lerde hâlâ 245 balbal sayılabiliyordu¹⁷.

4. Nihâyet son olarak bir noktaya temas etmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi daha bu çağlarda Türklerin gelişmiş bir heykelcilik gelenekleri vardı. Bu, bilhassa balballarda açık olarak bellidir. Anıt-kurganda da bazı heykel parçaları bulunmuştur. Bunlar arasında bilhassa Kültegin'e izâfe edileni hayli dikkati çekiyor. Hafif çekik gözleri ile örneklerine bugün dahi Anadolu'da çok sık rastlayabileceğimiz bir tipi gösteren bu eser ile, özellikle Selçuklu çağına ait çeşitli kabartmalar üslûb ve tip olarak benzerlik gösteriyor¹⁸. Anadolu'da XIII, hattâ XIV. yüzyıla kadar devam eden bu heykel geleneğinin köklerini, bu çağlara kadar gö-

16 A. M. Orazbayev, «Pamyatniki epoxi bronzi Tzentral ('nogo Kazaxstana»), aynı eser, s. 59-74.

17 E. Tryjarski, «The present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation», UAJA, vol. 38 (1966) s. 157-173.

18 Selçuklulara, bilhassa Anadolu Selçuklularına âit kabartma ve heykeller, desenli mezar taşları ve diğerleri, A. Süheyl Ünver, Gönül Öney, Semavî Eyice, Şerâre Yetkin ve Nihal Karamağralı tarafından incelenmiştir. Bu konudaki bibliyografya hayli zengindir.

türebiliriz. Herhalde Türk sanatının Ortaasya, bilhassa Orhun yöresi kökleri, daha ziyâde araştırılmaya değerdir.

Yukarda da dediğimiz gibi, bizzat Türk kitâbelerinde Çin bedizcilerinin gelişiminin söylenmesine rağmen, bu anıta Türk hususiyetlerinin, bozkır geleneklerinin hâkim olduğu kesinlikle bellidir. Nedense Türklere, böylesine kültür hareketlerinde herhangi bir rol tanımamak tabii sayılıyor. Nitekim önceleri tamamen Bizanslı ustaların eseri kabul edilen Hazarların Sarkel şehrindeki kazılardan sonra, Bizanslıların sadece «yardımcı» oldukları, bu şehrin hâfiri M.İ. Artamonov tarafından ifade edilmiştir. Orhun yöresi kültüründe Türk unsurlarının da çok olduğunu herhalde zaman muhakkak gösterecektir.